

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми історії України нового часу

В. М. ВОЛКОВИНСЬКИЙ (Київ)

Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст.

На початку ХХ ст. широкого розмаху в Росії почав набувати монархічний консервативний рух. Його основною метою було збереження самодержавства й єдиної та неподільної Росії; боротьба проти революційних настроїв, поширення національно-визвольних тенденцій, здійснення докорінних перетворень у промисловості та сільському господарстві, духовному житті народу, запровадження демократичних свобод, всього того прогресивного, що могло б докорінно змінити царську імперію. З цією метою в країні виникли сотні різноманітних організацій, союзів, клубів, які об'єднували в своїх лавах представників усіх верств тогочасного суспільства, їх прапором був великодержавний російський шовінізм, непримиренність до будь-яких проявів національної свідомості народів, що населяли гігантську імперію.

Одна з перших дворянських монархічних організацій "Русское собрание" виникла в Петербурзі у 1900 р. Основним принципом її діяльності був захист "самодержавства, православ'я, народності". Вона дала, по суті, поштовх для створення монархічних великоросійських шовіністичних організацій в усій країні й зокрема в Україні, де проживало багато росіян. Одночасно зі столичним "Русским собранием" аналогічна організація була створена на початку ХХ ст. у Харкові. Пізніше вони виникли у Києві, Одесі та інших містах. До їх складу входили здебільшого високопоставлені особи — професура, духівництво, сановники, відставні генерали, які ставили собі за мету охорону "підвалин російського самодержавства, російської культури, мови в "національних окраїнах". У статуті Київського відділу "Русского собрания", наприклад, зазначалося, що організація ставить за мету "охорону чистоти і правильності російської мови, вивчення явищ російського життя в його нинішньому та минулому, особливо — Київської та Шведно-Західної Русі" ¹. На практиці ж ці організації (існували фактично аж до Лютневої революції) проводили відверту великодержавну шовіністичну політику, в період революції 1905-1907 рр. боролися з національно-визвольним рухом, виступали проти ідеї створення автономії України. Той же Київський відділ "Русского собрания" під головуванням протоієрея Г. Я. Прозорова у грудні 1908 р. зазначив, що засилля в Україні "іногородців" у торгівлі, пресі, судових органах, системі охорони здоров'я і т. ін. призвело до того, що росіяни втратили свою національну силу.

Зростання української інтелігенції, її активна участь у громадсько-політичному житті країни значно впливали на свідомість народних мас, у яких почали розвіюватися багато вірувань і поглядів, що склалися за три-

валий час перебування України в межах Російської імперії. Під впливом діяльності інтелігенції у них виникати нові думки і стремління. Але найстрашнішим, — констатували київські монархісти, — є "вимога розчленувати Росію на автономії, відродити Фінляндію, Польщу. Україну, Кавказ і дати євреям рівноправність" ². Один з фундаторів монархізму і руського націоналізму в Україні, редактор газети "Киевлянин" Д. І. Піхно з гордістю констатував, що оплотом самодержавства в роки революції 1905—1907 рр. була Малоросія та її центр - Київ. "В Росії три столиці. З них нова столиця — Петербург - дала нам січневе повстання Галона і жовтневий загальний страйк, стара столиця — Москва - дала нам той же страйк та грудневе збройне повстання і лише третя, стародавня столиця Русі - Київ - не дала ні того, ні іншого, а, навпаки — дала відсіч бунту" ³. Хоча Д. І. Піхно практично звів нанівець революційні події 1905 р. у Києві, але в чомусь він мав рацію.

Різного роду монархічні організації були здатні лише ідеологічно боротися проти революційного руху, прагнення поневолених народів до незалежності. Царським же властям необхідні були сили, які від імені народу, зі зброєю в руках повели б боротьбу проти революції й крамоли, за врятування монархії і Росії. Знайти таких людей серед різних верств населення імперії було не так уже й важко, та ще і при підтримці властей. Хрещеним батьком російського чорносотенства можна з впевненістю вважати директора Департаменту поліції, міністра внутрішніх справ Росії В. К. Плеве. Саме він на початку століття почав формувати монархічні дружини, підбираючи для них кадри, які пізніше граф С. В. Вітте з обуренням назвав "покидьками суспільства".

Бойове хрещення вони пройшли, розганяючи у 1902 р. демонстрацію в Саратові та беручи участь у кишинівському погромі 1903 р., коли було вбито 50 чол. Це був перший єврейський погром в ХХ ст. у Росії ⁴. Монархісти вважали свій рух справжнім народним, який на відміну від інших, принесених у Росію з-за кордону революціонерами різних партій і течій, має глибокі історичні корені.

Чорносотенці влаштовували масові єврейські погроми, пік яких припав на жовтень 1905 р. Найбільша кількість їх відбулася в "смузі єврейської осілості", зокрема в Україні. У Чернігівській губернії -- 90, Київській — 45, Катеринославській та Полтавській — по 29, Херсонській - 26, Бессарабській — 20 ⁵. І це не дивно, адже монархічні організації і тут були створені раніше загальноросійських. Так, приміром. Харківський "Союз русского народа" був самостійною організацією, заснованою завдяки місцевому "Русскому собранию" ⁶.

Не виправдовуючи чорносотенців, необхідно зазначити, що єврейське населення, яке століттями принижувалося і пригноблювалося царським урядом (хоча, з іншого боку, будучи орендарями у поміщицьких маєтках, обіймаючи важливі посади в містах, вони десятиріччями визискували українське населення), широко повірило в маніфест 17 жовтня 1905 р., яким царський уряд дарував народу певні свободи й активно боролася за домінуюче становище в суспільстві.

Члени монархічних організацій України влаштовували грандіозні маніфестації, які нерідко зазнавали підступних нападів з боку, насамперед, анархістів та есерів (як свідчать документи, терористами здебільшого були євреї) і тоді чорносотенці, скориставшись цим, при активній підтримці місцевого населення влаштовували єврейські погроми. Так, у жовтні 1905 р. одеські анархісти Я. Брейтман та Яша "Портной" кинули у процесі чорносотенців три бомби, що й стало приводом до кривавої розправи

над місцевими євреями, у результаті чого було пограбовано більше 16.3 тис. будинків та магазинів, загинуло 800 і поранено 5000 чол.⁷

Приводом для грандіозного погрому в Києві у жовтні 1905 р. були також провокаційні дії з боку єврейської молоді, яка публічно глумилася над царськими портретами і кілька разів відкривала стрілянину по монархічних маніфестаціях та царських військах. Бойовики тікати або ховалися в єврейських районах міста, а увесь удар чорносотенців припадав на беззахисне населення. В. В. Шульгін, описуючи ті події у своїх спогадах "Дни", відзначав, що найбільших антисемітів він зустрічав серед єврейського населення, яке вимагало знайти бойовиків-євреїв і жорстоко з ними розправитися. Коли ж євреї не давали безпосереднього приводу для погрому, чорносотенці знаходили його самі, або ж влаштовували провокації. Так у Херсоні вони пустили плітку, їло євреї прибили цвяхами православну дитину: в с. Семеніві Чернігівської губернії звинуватили останніх у підпалі місцевої церкви; а у Кисні настирно говорили про висадження в повітря Голосіївського монастиря. Погроми чорносотенців відзначалися небаченою жорстокістю і були незрівнянними з тими збитками, яких завдавати монархічним маніфестаціям окремі терористи. Під час жовтневих погромів у Києві було пограбовано майже 1800 будинків, магазинів, контор тощо, загинули 608 і поранено 301 чол.

Аналогічні, але менші за масштабами погроми відбулися в Умані (350 зруйнованих помешкань), Херсоні (330). Катеринославі (250), Ніжині (250), Ізмаїлі (220). Кривому Розі (129) і т. д.⁸

У погромах, які відбуватися переважно у містах і містечках, брати участь різні верстви населення: двірники, крамарі, службовці, робітники і т. д. Значна частина їх була росіянами, хоча нерідко до погромників приєднувалися й українці. Оскільки у селі в основному мешкали українці, то чорносотенці різними шляхами прагнули обдурити селян і втягти їх у свої криваві справи. Знаючи це, відомий борець за самостійну Україну адвокат М. І. Махновський спеціально брався захищати в суді українських селян, які проходили у справах про погроми на селі в роки революції 1905-1906 рр.

Монархісти хотіли направити чорносотенні загони й проти українців, звинувачуючи їх у тому, що вони "хочуть відділити Україну від Російської держави в окрему самостійну державу зі своїм гетьманом, своїми послами й консулами у чужих державах, своєю монетною системою й своїм атачним військом"⁹. Однак чорносотенці фізично не могли застосовувати масових репресивних заходів проти українського населення. Як свідчать факти, з росіянами та українцями монархісти розправлялися лише тоді, коли ті виступали проти самодержавства, входили до революційних партій або ж намагалися перешкодити погромникам чинити їх чорну справу.

В усіх містах і населених пунктах України були випадки, коли українці або росіяни рятували євреїв від чорносотенців. Лише в Єлисаветграді 337 мешканців міста здійснили такі гуманні акти. Нерідко робітники українських міст ї сіл давали рішучу відсіч погромникам, відбирати у них награбоване ї повертати назад законним власникам, розганяли зборища "захисників царя і отечества". Так, мешканці с. Года Пристань, що на Херсонщині, своїми силами розігнали погромників. Це ж саме зробила група робітників Єлисаветграда, але за чорносотенців вступилися козаки.

На сьогодні, на жаль, відсутні дані про жертви українського населення під час чорносотенних погромів. За найновішими підрахунками історика С. О. Степанова, під час погромів серед росіян, українців та білорусів було 428 убитими і 1246 пораненими.

Жовтневі погроми 1905 р. продемонстрували найреакційнішим правим силам Росії, що у них є надійні кадри для створення своєї масової політичної чорносотенної організації — "Союза русского народа" (СРН). Характерно, що виникла вона вже 8 листопада 1905 р., а її Статут був затверджений лише 7 серпня 1906 р. На чолі організації стояла Головна рада під керівництвом О. І. Дубровіна і його заступників: бессарабського поміщика В. М. П>ришкевича та інженера І. Тришатного. По всій Російській імперії створювалися місцеві відділи СРН.

У першому програмному документі "Союза русского народа" - "Основных положений", опублікованому в кінці січня 1906 р., проголошувався суспільний ідеал монархістів — "соборна, самодержавна" Русь допетровських часів. Остаточний варіант програми "Союза русского народа" під назвою "Русскому народу" був прийнятий I Всеросійським з'їздом уповноважених відділів партії 2 вересня 1906 р. У програмі містилися положення про неподільність Російської імперії, заперечувалося створення національних автономій, проповідувався відвертий антисемітизм. Зазначалося, що одна з цілей "Союзу" - виселення євреїв за межі Росії, для чого висувалися вимоги обмежити їх громадянські права, позбавити можливості посідати державні посади, займатися торгівлею, підприємництвом.

Щоб якось виправдати свій антисемітизм. СРН зазначав, "що в теперішній смузі ні один єврей не висловився за царське самодержавство, а більшість євреїв, увійшовши до складу революційного "Бунду", всіляко підтримують революцію в Росії, особливо коштами, для того, щоб добитися рівноправ'я з руськими, розселитися по всій Росії і висмоктати усі її життєві соки" ¹⁰.

Аграрна програма "Союза русского народа" передбачала продаж землі селянам у приватну власність, спрощення виходу з общин. Робітниче питання в програмі майже не порушувалося. Говорилося лише про можливість скорочення робочого дня, державне страхування, створення артілей і товариств. Російська буржуазія закликала до боротьби з єврейським та іноземним капіталом у Росії. Програма СРН багато в чому повторювала положення програми "Русской монархической партии", заснованої ще у квітні 1905 р. "

Слід зазначити, що спочатку керівництво "Союза русского народа" заявило, що чорносотенцями їх називають вороги самодержавства. Лише пізніше вони говорили, що "чорна сотня" — це тисячі і мільйони, це — православний руський народ, який залишається вірним присязі необмеженому самодержавному царю. Тоді ж була проведена паралель між "чорною сотнею" Мініна, що врятувала на початку XVII ст. Москву і всю Росію від поляків та російських зрадників, і "чорносотенцями-монархістами", які під час збройного заколоту 1905 р. виступили на захист православного монарха, самодержавного царя. СРН з особливою люттю говорив про конституцію, демократію, Державну думу, республіку, революцію.

До внутрішніх ворогів Росії чорносотенна пропаганда відносила: кадетів, демократів, соціалістів-революціонерів, анархістів та євреїв. Кожній групі "Союз" дав доступну для широких мас чорносотенців характеристику. Так, приміром, "соціалісти" прагнули перебудувати всю державу так, щоб влада належала ні цареві, ні народові, а лише одним чорноробам, і щоб усі люди мали однакову роботу й однаковий заробіток, і щоб ніхто не був багатшим або біднішим за іншого. Анархістами ідеологи СРН називали людей, котрі намагалися зруйнувати церковну та державну владу, відмінити всі закони і запровадити загальне свавілля. Кадети, за їх словами, ставили за мету ввести конституцію, яка паралізує владу царя, а господарювати в Росії замість государя імператора буде партія, члени якої захоп-

лять більшість в Думі, і, називаючи себе "представниками народу", насправді почнуть грабувати народ і багатіти.

Популярно-агітаційна листівка "Союза русского народа" складалася з 41 запитання-відповіді й давала доступні для широкого загалу роз'яснення про діяльність та мету боротьби чорної сотні виключно в інтересах монархії і руського народу. Частина такої літератури завозилася в Україну, де масово тиражувалася.

В Україні вільно поширювалися як центральні друковані органи монархічних організацій — "Русское знамя" (1905—1917 рр.), "Вестник Союза русского народа" (1908—1917 рр.), так і газети місцевих відділів: "Киевлянин" та "Киев" (1914—1917 рр.), "За царя и родину" (1906—1917 рр.), "Русская речь" (1908-1917 рр.), "Южный боян" (1908-1917 рр.), "Известия русского собрания" (1903—1917 рр.), "Вестник русского собрания" (1906—1917 рр.), "Земщина" (1911 — 1917 рр.), "Вестник Русского народного союза имени Михаила Архангела" (1907—1917 рр.), "Прямой путь" (1907-1917 рр.), "Московские новости" (1905-1917 рр.) та ін. Загалом таких видань існувало більше 50. Особливо інтенсивно вони поширювались у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Севастополі¹².

Одночасно з виникненням "Союза русского народа" в Україні було створено десятки невеликих великоросійських шовіністичних організацій, головною метою яких було не лише збереження самодержавства у повній його силі, але й боротьба проти культурно-українського руху, який у кінцевому результаті мав призвести до державного сепаратизму України.

Центром об'єднання великоросійських шовіністів і зрусифікованих українців став Київ, а їх рупором — газета "Киевлянин", яку видавав, за словами О. Лотоцького, "знаний ринарь обрусенія" Д. І. Піхно. а пізніше ще й видання "Киев". Серед київських монархічних організацій з яскраво вираженим антиукраїнським забарвленням можна назвати "Партию правого порядка" та "Русское братство". Члени першої організації боролися за єдину й неподільну Росію і вважали, що сильною царська влада буде тоді, коли російська мова буде лишатися державною. Цим самим "Партия правого порядка" в жодному разі не допускала й мови про розвиток культурно-українського руху.

Гурток "Русское братство", який очолював генерал Пропенко, сповідував принципи самодержавства, православ'я і неподільності Росії. 12 грудня 1905 р. члени гуртка, яких налічувалося близько тисячі, ухвалили послати свою програму Миколі II¹³.

Подібного типу правих монархічних організацій в Україні було багато. Незважаючи на те, що значна частина їх проіснувала недовго, проте переважна більшість їх членів, пройшовши чудовий вишкіл великодержавного шовінізму та ненависті до українського національного питання, потім посіли чільні місця в філіалах "Союза русского народа" в Україні.

Ряд київських великоросійських шовіністичних організацій, зокрема таких як "Русская монархическая партия" (очолювана Б. М. Юзефовичем), "Киевское русское собрание" (Г. Я. Прозоров), продовжували діяти паралельно з відділом СРН, виконуючи фактично аналогічні завдання.

Згідно із статутом "Союза русского народа" до його складу могли входити великороси, білоруси та малороси. В Україні осередки СРН виникли в Києві, Харкові, Чернігові, Севастополі, Кобеляках, Ніжині, Балті, Олександрівську, Павлограді, інших містах та селах Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Таврійської, Херсонської та Чернігівської губерній¹⁴.

"Союз русского народа" об'єднував у своїх лавах близько 400 тис. членів, і майже половина їх була зосереджена у відділах, що діяли в Україні

(190 тис.). Так, у Катеринославській губернії налічувалося 17,4 тис. чол., Київській — 8,5 тис. чол. і т. д.¹⁵

Особливо активну діяльність розгорнув створений 6 лютого 1906 р. відділ СРН в Одесі. Очолив його завідуючий матросською пральнею О. І. Коновніцин, який відразу ж згадав про свій знаменитий рід і те, що він граф. Значну допомогу одеським чорносотенцям насамперед у створенні бойових дружин надавали командуючий військами округу О. В. Каульбарс і губернатор М. Толмачов. Крім фінансової допомоги, створення найсприятливіших умов для пропаганди чорносотенних ідей та залучення до місцевого відділу "Союза русского народа" якнайширших верств населення, одеські власті забезпечували організацію зброєю прямо зі складів військового округу. Відділ СРН в Одесі видавав власну газету "За царя и родину".

Про те, яку роль відігравав відділ "Союза русского народа" в житті Одеси, свідчить той факт, що бойову дружину "жовтосорочечників"* очолював присяжний повірений Б. О. Пеликан, який згодом став міським головою. За діяльністю СРН пильно слідкувало Міністерство внутрішніх справ, яке не лише щедро фінансувало його, а й заохочувало роботу кращих місцевих філіалів.

Як і в інших містах України, в Одесі паралельно із СРН діяли й інші чорносотенні організації. У жовтні 1906 р. директором місцевої гімназії М. М. Родзвевичем був заснований "Одесский союз русских людей", у програмі якого зазначалася головна мета — освіта народу, виховання молоді в дусі монархічних ідеалів. Ця організація мала студентський відділ, а також відділи в Кривому Розі, Єлисаветградському, Олександрівському повітах, Подільській губернії.

О. І. Коновніцин почав безпосередньо спілкуватися навіть з царем. В одному із своїх листів він виклав політичну декларацію чорносотенців: "...Світле майбутнє Росії не в багнюці європейського парламентаризму, а в російському самодержавстві, яке спирається на народні маси й раду вибраних ділових людей, а не інтригантів. Одночасно з закриттям спілок, розпуском Думи і приборкуванням преси необхідно розпочати виправлення нових основних законів, щоб Росія скинула найбільшого хама в образі Державної думи і лівої преси"¹⁶.

Микола II не лише підтримував, але й багато в чому поділяв погляди "Союза русского народа". Він не тільки листувався, а й зустрічався з лідерами чорносотенських організацій України, насамперед Одеси. Розгул і вседозволеність одеських чорносотенців набули жахливого розмаху. Сестра С. Ю. Вітте писала з Одеси у жовтні 1906 р.: "Щоденно "руські люди" кого-небудь убивають на вулиці, і це абсолютно безкарно"¹⁷. Такий стан справ налякав міністра внутрішніх справ Росії П. А. Столипіна. У листі від 21 квітня 1907 р. до одеського генерал-губернатора Глаголева він писав: "Маю честь оповістити Ваше превосходительство, що, за одержаними даними, неодноразові вказівки міністра внутрішніх справ на необхідність роззброєння дружин "Союза русского народа" в Одесі лишаються до цього часу без результату... Граф Коновніцин, розраховуючи на поблажливість влади, систематично продовжує свою шкідливу діяльність"¹⁸. Але чорносотенців Одеси, які відчували покровительство самого Миколи II, не лякали навіть погрози всемогутнього Столипіна. Орган місцевого відділу СРН — газета "За царя и родину" звинуватила керівника силових структур імперії в тому, що він "зібрав у Таврійському палаці шайку злодіїв" (мається на увазі Державна дума. — Авт.). Таким чином, "лібералом" в очах чорносотенців ставав вже не тільки "ворог Росії" граф Вітте, а й навіть П. Столипін.

На початку лютого 1908 р. голова одеського відділення "Союза русского народа" Коновніцин був удостоєний аудієнції Миколи II. Цар схвалив діяльність чорносотенців Одеси, заявивши, що вони можуть бути прикладом для всієї Росії, й подарував їм свій портрет, на якому на мідній табличці було вигравірувано такий напис: "Всемилолюбивший подарунок 3 лютого 1908 р. Його Імператорської Величності Государя імператора Миколи II Олександровича Одеському відділу "Союза русского народа" під час представлення його Імператорській Величності представника відділу графа О. І. Коновніцина у Царському Селі. Слова Государя Імператора "Союза русского народа": "Стійте на святих началах твердої волі і любові до Самодержавного Царя й своєї батьківщини" ¹⁹.

Коли 15 березня Коновніцин повернувся з царським подарунком до Одеси, його зустріч вилилася в грандіозну демонстрацію монархістів. Ці події змусили й Столипіна змінити гнів на милість.

Через рік голова Ради Міністрів і міністр внутрішніх справ у листі на ім'я градоначальника Одеси І. М. Толмачова констатував історичну роль СРН у справі придушення революційного руху в 1905—1907 рр. і просив його "зберегти доброзичливе ставлення до цієї організації, подальше існування якої аж ніяк не можна вважати зайвим" ²⁰.

Після придушення революції керівництво чорносотенних організацій в Україні зробило спробу перейти від погромницької до культурно-освітньої діяльності, створивши для цього спеціальні комісії. Фактично вони здійснювали шалену монархічну пропаганду серед різних верств населення з метою залучення його до "Союза русского народа" та інших великоросійських шовіністичних організацій. Так, починаючи з листопада 1908 р. спеціальна комісія при Київському відділі СРН регулярно проводила на Бессарабці, Шулявці, Солом'янці, Галицькій та Сінній площах, у Святошині й інших районах міста релігійно-моральні читання для народу про тверезість. Ці заходи насправді виливалися у пропаганду монархізму. Одночасно з лекцією "Пити до дна — не бачити добра" слухачам пропонувалися біографії Миколи I, Олександра II та інших російських царів, а також виголошувалися доповіді на теми "Православ'я і самодержавство", "Русь православна та самодержавство".

Керівництво "Союза русского народа" зрозуміло, яку силу і згуртованість являє собою робітничий клас, а тому усіма силами прагнуло відвернути його увагу від революційної боротьби та проблем українського національного руху і якомога більше залучити робочого люду до своєї організації. Чорносотенці намагалися зіткнути робітників різних національностей та політичних поглядів. Під час страйків організації СРН разом з підприємцями часто набирати зі своїх лав штрейкбрехерів і зводили нанівець спроби робітників поліпшити своє матеріальне становище, досягти певних політичних вимог. Коли в серпні 1906 р. застрайкували працівники одеського порту, їх замінили штрейкбрехерами, яких охороняла озброєна дружина СРН. Через кілька місяців, у квітні 1909 р. між страйкарями і чорносотенцями відбулося зіткнення.

Дії чорносотенців залишалися безкарними, а невдовзі в одеському порту почати діяти артілі, членами яких могли бути лише робітники "православного віросповідання, члени "Союза русского народа". Аналогічні робітничі артілі були створені чорносотенцями і в Миколаєві. Незважаючи на те, що робітникам, які записувалися у члени СРН, виплачувалася підвищена зарплата і надавалися усілякі привілеї, їх кількість в чорносотенних організаціях була незначною.

У зв'язку з тим, що у 1906—1907 рр. на багатьох підприємствах вдалося витіснити чорносотенців, організації "Союза русского народа" компенсу-

вали свої невдачі на інших ділянках. Вони розпочали створення нових самодіяльних організацій великоросійських шовіністів. Так, у 1906 р. члени Катеринославського відділення СРН створили "Союз активної боротьби з революцією та крамолою", який невдовзі об'єднав у своїх лавах майже 2 тис. чол.²¹

Щоб залучити якомога більше робітників на свій бік, у великих промислових центрах виникли "Союзы русских рабочих". 29 травня 1907 р. урочисто було освячено прапор аналогічної організації у Києві²². З метою залучення до цієї шовіністичної організації найширших робітничих верств, Всеросійський СРН разом з київським відділенням надіслав Миколі II прохання про перегляд справ робітників, які брали участь у жовтневому єврейському погромі в Києві, та про їх помилування²³. Царським указом усі чорносотенці були помилувані. Але трапилась якась канцелярська помилка і до списку помилуваних погромників не було внесено ім'я А. Щеголенка. "Союз русских рабочих" заради цього склав додаткове прохання, в якому констатував, що "Андрій Щеголенко — людина, безумовно, чесна, яка була притягнута до суду лише в справі про єврейський погром у м. Києві"²⁴. Така турбота про робітників-чорносотенців підіймала авторитет "Союза русских рабочих", робила його в очах пролетарів справжнім їх захисником і тим самим залучала під свої знамена певну частину робітників.

Особливе місце в планах монархічних, чорносотенних організацій посідало село. І хоча СРН дотримувався пропоміщицької позиції в аграрному питанні, в його лавах було багато селян. У поміщиків, служителів церкви, поліцейських чинів, які здебільшого очолювали сільські відділення "Союза русского народа", було багато способів масового залучення до чорносотенних організацій: від матеріальної зацікавленості аж до сліпої віри в Царя і Бога.

Протягом 1907—1914 рр. у селах України постійно виникали нові відділи СРН, а старі поповнювалися свіжими силами. Так, у 1911 р. такий відділ відкрився у с. Заболоття на Київщині. У лютому 1912 р. 150 мешканців с. Соборки Липовецького повіту приєдналися до місцевого осередку і т. д.²⁵

Часто селяни не розуміли ні цілей, ні завдань СРН. Так, у квітні 1907 р. у слободі Сенькова Харківської губернії поміщик Бедряга записав до місцевого відділення союзу 200 селян. Останні сприйняли це як відновлення кріпацтва і вчинили заколот. Після арешту кількох заколотників та проведення волосного сходу за участю державних осіб з Харкова, на якому селянам було роз'яснено, що СРН веде боротьбу проти ворогів царя і Росії, слобода Сенькова вирішила поголовно приписатися до "Союза русского народа"²⁶.

Сільські відділення СРН, на відміну від міських, завдавали чимало клопоту властям і поліції. У ряді випадків вони були важко керованими, а дії їх членів непередбаченими.

У багатьох українських селах йшла непримиренна боротьба між членами СРН і їх супротивниками. Так, у квітні 1907 р. селяни с. Воловиці Чернігівської губернії вбили свого земляка Куца за причетність до чорносотенної організації. Через місяць на ст. Унеча були застрелені голова Калинівського відділу СРН і поліцейський пристав. У вересні того ж року в Шепетівці були підпалені хати членів місцевої організації СРН²⁷. Доходило і до того, що чорносотенців били навіть місцеві євреї, як це трапилося у жовтні 1912 р. у с. Кам'янці Чигиринського повіту²⁸.

Тому поліція уважно стежила як за членами сільських відділів "Союза русского народа", так і за їх противниками. Особливо пильним був нагляд

за античорносотенними агітаторами. У 1907 р. було затримано, приміром, ряд мешканців Житомирського повіту, які агітували селян не вступати до СРН. 8 червня того ж року Куп'янський повітовий урядник заарештував селянина Боблева за аналогічний "злочин"²⁹.

Певне занепокоєння викликала у властей напружена обстановка на селі, яку створювали чорносотенці. На початку листопада 1910 р. Київський, Подільський та Волинський генерат-губернатор провів нараду з представниками місцевої влади й органів правопорядку щодо боротьби з хуліганством і безчинствами на селі, які влаштувалися СРН³⁰.

Чорносотенні союзи в основному підтримувала церква, насамперед високе духівництво. В Україні "Союз русского народа" особливо авторитетним був у Почаївській лаврі, де чорносотенну ідею активно втілював архімандрит та ієромонах Іліодор. Шляхом усної пропаганди, випуском у церковній друкарні листівок і прокламацій вони залучили до СРН десятки тисяч селян. У 1906—1907 рр. у Почаївському союзі налічувалося 1155 сільських підвідділів. Керівництво СРН приділяло особливу роль діяльності почаївських чорносотенців, оскільки вони діяли на західних і південно-західних окраїнах Росії.

Активно запучати селян до чорносотенних організацій й інші священнослужителі. Під час перебування у вересні 1911 р. у Києві Миколи II депутація духівництва Південно-Західного краю заявила, що поки існує єдність церкви і російського народу — "вороги Росії безсилі"³¹.

Широкий розмах чорносотенного руху і, зокрема, Почаївського відділу СРН викликав занепокоєння у Департаменту поліції напередодні першої світової війни. У 1913 р. міністр внутрішніх справ повідомляв Синод: "Селяни, відверто критикуючи урядову політику з аграрного питання, почали розмови про те, що взагалі вся руська земля повинна бути силоміць відібрана від іногородців і розподілена між селянами"³².

У жовтні 1906 р. у Києві пройшов з'їзд "Русских людей", де були представлені монархічні союзи і партії з 10 губерній. У роботі з'їзду взяли участь керівники СРН О. І. Дубровін та В. М. Пуришкевич, а також такі видатні чорносотенці, як князі Шаховський та Волконський, протоієрей Іоан Восторгов.

На порядку денному з'їзду першим розглядалося питання щодо виборів у Державну думу. Голова московської "Русской монархической партии" В. Грінгмут, підтриманий найзавзятішими монархістами, виступив за бойкот Думи. На інших позиціях стояв В. Пуришкевич, який доводив, що саме участю у виборах монархісти заявлять про себе як про вагому політичну силу. Він також наполягав на створенні окремої виборчої курії для євреїв. Виступ Пуришкевича був занадто "ліберальним" на цьому зібранні реакціонерів найвищого гатунку. Лунати голоси, що не можна поступитися принципом "Росія для росіян", а євреї не мають права брати участі у виборах. Оратори нагадували, що всі народи імперії прийшли під владу самодержця "всієї Русі" зі своїми землями, а євреї таких земель не мають, тому буде справедливо не давати їм виборчих прав³³. Взагаї на київському з'їзді вже намітилися контури протиріч, що надалі загострюватись і призвели до розколу самого "Союза русского народа" й утворення Пуришкевичем у листопаді 1907 р. "Русского народного союза имени Михаила Архангела" (СМА). Час показав, що Пуришкевич мав рацію. Так, монар-

хісти взяли участь у виборах до II Думи й одержали 24,6 % голосів — більше, ніж будь-яка політична партія³⁴. У серпні 1907 р. вийшла у світ газета "Киевская дубинка", присвячена основним напрямам діяльності членів місцевого СРН. У ній, зокрема, йшлося про доцільність активно готувати-

ся до виборів у III Думу. Водночас робилися застереження, що обирати туди слід лише людей "руських по духу"³⁵

Створення філіалів "Союзу Михайла Архангела" не набуло широкого розмаху в Україні. По-перше, новостворена організація не могла займатися погромницькою діяльністю, як це робив "Союз русского народа", а тому не викликала такого інтересу в обивателів, декласованих і карних елементів. Селяни та переважна більшість монархічно настроєного міського населення не бачили особливої різниці між цими двома чорносотенними організаціями. І, дійсно, кінцевою метою СМА була також "єдина, соборна і неподільна Росія на чолі з монархом". Ця організація Україну вважала споконвічною невід'ємною частиною Росії. У своїх програмних документах вона безапеляційно констатувала, що "покровителем першого столяного міста Києва був і залишається Михайл Архангел"³⁶. Загалом у лавах СМА по всій Росії налічувалося близько 20 тис. чол.³⁷ У кожній губернії існувало у середньому від 20 до 30 його осередків³⁸

Під егідою монархічних організацій створюватися чорносотенні студентські організації. В 1908 р. у Києві утворилась організація "Двуглавый орел" на чолі із студентом університету В. Голубєвим і священником Ф. Сенкевичем. Вона мала свій друкований орган, видання якого фінансувалося Міністерством внутрішніх справ через Головну раду СРН. В Одесі студентська організація СМА видавала газету "Южный баян".

Як підтверджує історія, найзапеклішими ворогами будь-якого народу є саме представники цього народу, які зрадили йому, перейшли до ворожого табору. Найбільш послідовним і непримиримим ворогом української національної ідеї, противником створення незаїєжної самостійної України, гонителем української науки, культури, мови та літератури був створений у 1908 р. "Клуб русских националистов в Киеве". Він об'єднував у своїх лавах представників інтелігенції, духівництва, генералітету, інших високопоставлених осіб, значна частина яких була українського походження. "Ми - малороси, ~ говорили вони, - але ми руські патріоти. Ми будемо всіма засобами пропагувати ідеї єдності руського народу"³⁹. Вони активно боролися проти української ідеї, називаючи її прихильників "мазепинцями", протії вшанування імені Т. Г. Шевченка і т. д. Саме з їх подачі Столипін у 1910 р. відніс українців до "іногородців".

Діяльність Київського клубу руських націоналістів та його філіалів, інших промонархічних угруповань, численних самодіяльних організацій, великоросійських шовіністів, яких в Україні налічувалося близько 100, протікала паралельно з існуванням чорносотенного руху. Хоча в міжреволюційний період діяльність останніх значно послабилася, але вони не раз прагнули використати свою випробувану зброю — розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Царським властям довелося докласти чимало зусиль, щоб відвернути єврейський погром на початку вересня 1911 р., коли Мордко Богров учинив замах на Столипіна⁴⁰.

Руські чорносотенці виконували плани погромів не лише проти євреїв та вірмен, але й українців. Наприкінці 1912 р., коли властями був закритий Київський український клуб, а молодь Львова провела демонстрацію і побила вікна в російському консульстві та в редакціях московських газет, у Києві члени "Двухглавого орла" почали антиукраїнські погроми. Вони вчинили напад на редакцію української газети "Рада", розбили вітрину, присвячену похоронам визначного українського композитора М. В. Лисенка, а його портрети залили чорною фарбою у різних районах Києва. Студенти-чорносотенці зірвали концерт, присвячений пам'яті М. В. Лисенка, і розгромили книгарню Львівського літературно-наукового вісника. Члени "Двухглавого орла" боялися чинити погроми подібно єврейсь-

ким проти українців, але відверто заявляли учасникам їх руху: "Підождіть, коли почнеться війна з Австрією, то вас, мазепинців, будуть на ліхтарях вішати"⁴¹. Кілька спроб вчинити в Україні антиєврейські погроми зазнали краху. Особливо дискредитувати себе чорносотенці в 1913 р., у період т. з. "справи Бейліса".

З початком першої світової війни руські шовіністи й націонаїсти оголосили українських "мазепинців" зрадниками Росії й австро-німецькими агентами, їх було поділено на галицьких - М. С. Грушевський, митрополит Шептицький та ін. — і на російських — Є. Х. Чикаленко (Київ), М. І. Міхновський (Полтава), О. Лотоцький (Петроград), А. Кримський (Москва) і т. д.

Однак поразки царської Росії у світовій війні дещо змінили ставлення російських монархістів до українців. У 1916 р вони були згодні на те, щоб українців було більше у Києві, і вони як могли протистояли напливу поляків, які масово емігрували із захопленої німцями Польщі.

Боротьба з українством мала активний характер з боку великоросійських організацій і навіть державних органів, але царський уряд розумів, то без українців російська армія значною мірою втрачала свою міць і боєздатність. Тому в Україні регулярно проводилися мобілізації військовозобов'язаних. Українці воювали на всіх фронтах першої світової війни, несли гарнізонну службу по всій Росії. Усього в царській армії воювали 3,5 млн чол. На жаль, ця війна була братовбивчою для українців, оскільки 250 тис. українців воювали в австро-угорській армії⁴².

Підсумовуючи діяльність руських шовіністичних самодіяльних організацій на початку ХХ ст., можна зробити висновок, що ліквідувати або загальмувати розвиток українського руху вони не змогли. Це переконливо показали події революції і громадянської війни в Україні (1917-1920 рр.), утворення Центральної Ради та Директорії, які вели посильну боротьбу проти радянської Росії й українських більшовиків. У той же час всебічна боротьба руських націонаїстів, їх настирна антиукраїнська пропаганда зробили певний вплив на те, що не все населення України усвідомило необхідність створення Української незалежної держави і, кінець кінцем, ідея української державності в роки визвольних змагань зазнала краху.

Єврейські погроми, переслідування цього народу чорносотенцями, які були переважно руськими, протягом кількох десятиріч сприяли тому, що багато євреїв влилися до лав більшовиків і, прикриваючись диктатурою пролетаріату, жорстоко розправлялися з борцями як за єдину і неподільну Росію, так і за соборну і вільну Україну. Вони значною мірою сприяли встановленню влади Рад по всій колишній імперії і завдавали відчутної шкоди утворенню самостійної України.

¹ Устав Киевского Русского собрания. — К., 1912. — С. 1—2.

² Киевлянин. - 1908. - 8 груд.

³ Сборник клуба русских националистов. — К., 1913. — С. 384.

⁴ Р у г С э м ю л с. По тропам еврейской истории. — Иерусалим, 1992. — С. 288.

⁵ С т е п а н о в С. А. Черная сотня в России (1905-1914). - М., 1992. - С. 55

⁶ О б р а з ц о в В. Торжество русского объединения. Освещение «народного дома» Екатеринославского отдела Союза русского народа. — Харьков. 1912. - С. 98.

⁷ Русские ведомости. - 1905. - 30 жовт.

⁸ С т е п а н о в С. А. Указ. соч. — С. 55.

⁹ Див.: По л о н с ь к а-Василенко Н. Історія України. 1900—1923 рр. - К., 1991 - С. 24.

¹⁰ Устав общества под названием "Союз русского народа". — К., 1906. — С. 37.

¹¹ Див.: Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905—1917 рр.)//Укр. іст. журн. - 1992. -№ 1. -С. 92.

- ¹² ЦДІА України у м. Києві, ф. 274, оп. 4, спр. 209, арк. 57; ф. 295, оп. 1, спр. 119, арк. 1; ф. 313, оп. 2, спр. 2673, арк. 16-17, 118-119; та ін.
- ¹³ Києвлянин. - 1905. - 14 листоп., 7 груд.
- ¹⁴ ЦДІА України, ф. 313, оп. 2, спр. 1438, арк. 209; ф. 419, оп. 1, спр. 5222, арк. 1-5; ф. 838, оп. 4, спр. 41-43; ф. 1439, оп. 1, спр. 571, арк. 223-260; спр. 812, арк. 10; та ін.
- ¹⁵ К и с е л е в Н. И., К о р е л и н А. П., Ш е л о з а е в В. В. Политические партии в России в 1905—1907 гг.: численность, состав, размещение // История СССР. — 1990. — № 4. - С. 77-78.
- * Назва походить від того, що члени організації носили жовті сорочки.
- ¹⁶ П е т р о в В., Черный А. Черная сотня // Огонек. - 1990. - № 23. - С. 15.
- ¹⁷ Степанов С. А. Указ. соч. — С. 149.
- ¹⁸ "Союз русского народа": По материалам чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г. — М.; Л., 1929. — С. 223—224.
- ¹⁹ Києвлянин. - 1908. - 20 берез.
- ²⁰ "Союз русского народа": По материалам... — С. 242.
- ²¹ ЦДІА України, ф. 1071, оп. 2, спр. 8, арк. 158. 161, 220.
- ²² Там же. ф. 313, оп. 2, спр. 2658, арк. 107.
- ²³ Там же, ф. 442, оп. 858, спр. 170, арк. 1-2.
- ²⁴ Огонек. - 1990. - № 23. - С. 14.
- ²⁵ ЦДІА України, ф. 127, оп. 1, спр. 1006, арк. 125; ф. 442, оп. 665, спр. 1, арк. 63.
- ²⁶ С т е п а н о в С. А. Указ. соч. — С. 240.
- ²⁷ ЦДІА України, ф. 315, оп. 2, спр. 180, арк. 1-27; спр. 203, арк. 1-64; ф. 336, оп. 1, спр. 2508, арк. 97.
- ²⁸ Там же, ф. 265, оп. 1, спр. 344, арк. 41—47.
- ²⁹ Там же, ф. 336, оп. 1, спр. 2508, арк. 97; ф. 1599, оп. 1, спр. 347 та ін.
- ³⁰ Там же, ф. 442, оп. 631, спр. 479, арк. 1-6.
- ³¹ Києвлянин. - 1911. — 15 верес.
- ³² С т е п а н о в С. А. Указ. соч. — С. 258.
- ³³ Третий Всероссийский съезд русских людей в Киеве. — К., 1906. — С. 7.
- ³⁴ К и с е л е в И. П., К о р е л и н А. П., Ш е л о з а е в В. В. Указ соч. - С. 75.
- ³⁵ ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, спр. 2551, арк. 39-40.
- ³⁶ Русский народный Союз имени Михаила Архангела. Программа и Устав. - СПб., 1913. - С. 3.
- ³⁷ Непролетарские партии России Уроки истории. — М., 1984. — С. 146.
- ³⁸ ЦДІА України, ф. 274, оп. 4, спр. 209, арк. 55-56; ЦДІА Росії, ф. 1405, оп. 530, спр. 1134, арк. 1—7.
- ³⁹ Києвлянин. - 1908. - 29 берез.
- ⁴⁰ В о л к о в и н с ь к и й В. М., Л е в е н е ц ь Ю. А. П. А. Столипін: з життя та державної діяльності // Укр. іст. журн. - 1991. - № 9. - С. 93-94.
- ⁴¹ Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). - С. 331
- ⁴² Шляхами віків: довідник з історії України. — К., 1993. — С. 121.